

A painting of a saint, likely a woman, with a golden halo and a blue background with golden rays. The word "devotie" is written in a large, black, sans-serif font across the center of the image.

devotie

Renkum

De kapel in Renkum was al eeuwenoud toen hertog Reinald op 12 november 1405 op deze plaats een klooster stichtte. Ze wordt al genoemd in een acte uit 1131 die samenhangt met de stichting van de abdij Paderborn. Dat klooster, meer dan tweehonderd kilometer naar het oosten, bezat in Renkum en omgeving omvangrijke goederen. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw bevond zich een miraculeus Mariabeeld in Renkum. De stichting van het klooster door Reinald wordt daarmee in verband gebracht. De stichtingsacte uit 1405 heeft het over 'onze lieve Vrouwe aldair die bet geeirt ende gelaeft werde' [beter geëerd en geprezen zou moeten worden]. Niet alleen de grotere devotie tot dit beeld is aanleiding tot de stichting, maar ook de wonderen die er plaatsvinden. Reinald voelt bovendien een groot verlangen, zo staat in de acte, naar het 'heiligen gloriosen heilichdom, dat in der selver onser Capellen is'. Dat heiligdom, waarbij veel wonderen optraden, bestond uit twee bijzondere relieken, in 1401 geschonken door de Franse koning Karel VI: een fragment van de doornenkroon en een splinter van het Heilig Kruis. Een kroniek van het bisdom Utrecht uit 1714 beschrijft deze schenking en voegt daaraan toe: 'ut patet per litteras datas Parisiis Ao. 1401, 18 Julii' [zoals blijkt uit een brief uit Parijs van 18 juli 1401]. De brief is tot op heden niet teruggevonden, maar er is weinig reden om te twijfelen aan deze schenking. Doornenkroon en Heilig Kruis speelden een cruciale rol in de devotie van de Franse koninklijke dynastie. De Sainte Chapelle te Parijs was de bewaarplaats van de Doornenkroon, en het Heilig Kruis, teruggevonden door keizerin Helena, verbond de Franse vorsten met Constantijn de Grote.

De kapel wordt 'onser Capellen' genoemd, en inderdaad had Reinalds broer Willem al in 1399 twee vicarieën gesticht, dat wil zeggen een schenking waarmee een kapelaan betaald kon worden om missen op te dragen in de kapel. Die verbondenheid gold ook voor het nieuwe klooster dat niet alleen diende om de devotie tot het Mariabeeld en het heiligdom te bevorderen, maar ook om de gedachtenis aan Reinalds broer en ouders in stand te houden. Het nieuwe klooster is daarmee, net als de eerdere kapel, verbonden met de dynastieke ambities

Onze Lieve
Vrouwe van
Renkum (detail),
omstreeks 1380

van de hertog. Dat wordt ook bevestigd door een recent uit de rekeningen opgediepte betaling: Reinald nodigde in november 1404 abt Konrad II von Allenhusen van de abdij Abdinghof te Paderborn uit om naar Arnheim te komen. Een paar dagen later verscheen hij in Arnheim om met de hertog te spreken over de stichting van het klooster. Zijn bezoek viel vrijwel samen met de opstelling van het voorverdrag voor het huwelijk van Reinald en Maria. Kloosterstichting en huwelijksluiting houden vermoedelijk verband met elkaar.

De stichting van Reinald, waarvan de acte en een vermelding in de hofrekeningen getuigen, beoogt het 'doen verwandelen ende oversetten tot enen regulier cloister van sunte Augustijns regulen'. De nonnen die zich vermoedelijk al snel in Renkum vestigden, volgden de kloosterregel van Augustinus, net als de monniken in het nabijgelegen Mariëborn dat in 1392 was gesticht met instemming van Willem van Gelre en Gulik, de broer van Reinald. De kloosters vormden als het ware een geestelijke grenslijn van het hertogdom, zoals het nabijgelegen Wageningen en het kasteel Grunsfoort de militaire verdediging waarborgden.

In het voorjaar van 1406 bezocht Maria Renkum voor het eerst. Ze verbleef in Nijmegen, stond vroeg op en vertrok in de ochtend, zonder te eten. Ze ondernam de reis te paard door de Betuwe. Die verliep sneller dan de meer comfortabele en veiliger reis over water: alleen op deze manier kon de bedevaart in één dag worden ondernomen. De precieze route is niet vast te stellen: in de Betuwe waar overstromingen een vaak terugkerend fenomeen waren en waar stromen en krekken zich van jaar tot jaar konden verleggen, bepaalden zandruggen, zoals die bij Elst, de doorgaande wegen. Maria kwam met haar gezelschap in Heteren aan en ze nam het veer naar de overzijde. De paarden en hun verzorgers bleven achter. Henrijsken, een meerreizend lid van de hofhouding, betaalde voor de oversteek en gaf ook een vergoeding aan de metselaars: 'van veergelde ende den steenmetselieren gegeven per Henrijsken'. De bouw van het klooster was immers pas een half jaar voordien begonnen.

Tijdens haar korte verblijf in Renkum genoten Maria en haar kleine gezelschap een maaltijd in het huis van Geerloch. Er werd vis met peterselie bereid. Het brood dat ze aten, tarwe- en roggebrood, werd ter plekke gebakken. En uiteraard was er wijn, meer dan tien liter.

Een jaar later bezocht ze Renkum opnieuw, en ook nu, zoals de rekeningen vermelden, om er te *bidde*. Dit keer was ze op doorreis van Grave naar Hattem,

waar de hertog verbleef. Enkele dagen eerder ontving Maria in Grave hoog bezoek. Een paar hovelingen uit de directe entourage van koning Karel VI bezochten Gelre – 'vreemde Franckrijcksche heren' worden ze genoemd. Met hen reisde ze naar de hertog in Hattem. Of ze gezamenlijk Renkum aandeden, vertellen de bronnen niet. Het bezoek was bedoeld om persoonlijke en politieke banden te onderhouden, maar een bedevaart, zeker naar een heiligdom met Franse connecties, zou uitstekend in het programma hebben gepast.

Ook in latere jaren keerde Maria terug naar Renkum. In 1409 reisde ze er vanuit Aanstoot, nabij Otterlo, naartoe en in 1418 reisde Maria voor een paar dagen van Grave, dat zich meer en meer tot haar vaste residentie had ontwikkeld, naar Arnhem. Vanuit die stad ging ze tweemaal op bedevaart: naar Monnikhuizen, het klooster waar Geert Grote jarenlang verbleef en waar Willem, de in 1402 overleden broer van Reinald, begraven lag, en op 5 juli naar Renkum.

Brief van prior en convent van klooster Schwarzenbroich aan Maria en Reinald, met wie ze goede banden onderhouden, 1406

Geloof, status en familie

Devotie uit zich in innerlijke aandacht die niet te meten is. Hooguit is de mate waarin het perkament van een gebedenboek vervuuld is geraakt door het frequente gebruik een stille getuige van intens gebed. Kathryn Rudy heeft verrassende resultaten geboekt

door dergelijke sporen van gebruik systematisch te onderzoeken en te laten zien dat vaak maar een deel van een gebeden- of getijdenboek intensief is gebruikt. Ook voor Maria's gebedenboek geldt dat dergelijke sporen van gebruik zichtbaar zijn. Ze tonen welke teksten het meest zijn geraadpleegd. De laatste tekst die werd toegevoegd, de *Honderd Artikelen van het lijden van Onze Heer van Henricus Suso*, lijkt het intensiefst gebruikt te zijn.

Devotie manifesteert zich ook in meer publieke vormen: bedevaarten, schenkingen aan zieken en armen en religieuze stichtingen. De adel heeft zich van oudsher op al deze terreinen gemanifesteerd, alleen al omdat het de plicht van alle gelovigen is om God te eren, zowel in daden als in gedachten. Bedevaarten dragen hieraan bij net als liefdadigheid. Deze plichten zijn allengs meer verbonden geraakt met de cultuur van memoria. Daarin komen de zorg voor de familietraditie, die in zekere zin de kern uitmaakt van wat de adel behelst, en de zorg voor het zielenheil samen. Omdat het eeuwige heil niet alleen op aarde te verdienen valt, is het gebed voor de overledenen van groot belang voor hun zielenheil. De memoriecultuur, die de langdurige herinnering voor gestorvenen wil verzekeren, heeft een grote plaats in de late middeleeuwen. Bij leven kun je al voorzieningen treffen die de gedachtenis verzekeren, maar gelovigen hebben ook de opdracht de herinnering aan hun voorouders te eren.

Toen Reinald in november 1405 het klooster Renkum stichtte, deed hij dit mede om de gedachtenis van zijn ouders te verzekeren, zo lezen we in de stichtingsacte. Deze stichting van Renkum is de vroegste die gedocumenteerd is tijdens het huwelijk van Reinald en Maria. Een andere vroege schenking betrof het veel zuidelijker gelegen klooster Schwarzenbroich. Daar huisde een gemeenschap van Kruisheren, een orde die samen met de Kartuziers op de bijzondere voorkeur kon rekenen van

hertog en hertogin. Al in 1406 schreven prior en convent van Schwarzenbroich een brief aan hertog en hertogin waarin ze hen dankten, omdat ze het convent 'alwege gunstlich ind vrundlich gewest synt'. Dat wijst niet alleen op het bestaan van goede banden, maar ook op schenkingen en privileges die verleend zijn. De Kruisheren zegden toe missen op te dragen voor het eeuwige zielenheil van hertog en hertogin en hen *truwelich* te gedenken 'mit alden unsen gebeden, missen, vigilien, comendatien ind allen guden wercken die wir ummerme in unsine goitzhuuse gedoin moigen', ofwel: met alle gebeden, missen, wakes en gebeden voor overledenen en alle goede werken die wij tot in eeuwigheid in ons godshuis zullen verrichten.

De relatie tussen kloosters en adellijke schenkers was hecht en complex en omvatte meer dan alleen maar het bieden van gebed in ruil voor materiële ondersteuning. Adellijke donors, zeker als het landsheren betrof, boden status en bescherming. Kloosters leverden een netwerk dat geestelijke en intellectuele ondersteuning bood, maar tevens onderdak kon bieden tijdens reizen en voor ontmoetingen.

Het aantal geestelijke instellingen dat ondersteuning kreeg van hertog en hertogin moet groot zijn geweest en voortgezet onderzoek in Gulikse en Gelderse hertogelijke en andere archieven kan nog veel nieuwe gegevens opleveren. De recente herontdekking van enkele 600-jaar oude oorkonden in het archief van Geldern laat dat mooi zien. Helemaal onbekend waren ze niet. In de negentiende eeuw heeft een enkele historicus ze wel opgemerkt, maar in de laatste eeuw waren ze buiten het zicht geraakt. Ze bieden uitvoerige informatie over het gasthuis in Geldern en de daaraan verbonden Heilige Geestkapel. Van alle stichtingen waarbij Maria van Gelre betrokken was, is deze de best gedocumenteerde.

In 1415 stichtte het stadsbestuur van Geldern een gasthuis en een kapel. Reinald stemde hiermee in, blijkens een van de bewaarde oorkonden, en ook Maria, die van begin af aan betrokken was, gaf blijk van haar instemming. Ze legde in 1415 de eerste steen. In 1419 vaardigde ze een oorkonde uit van een testamentaire beschikking, dat wil zeggen van een besluit dat ook na haar dood geldig bleef. Ze stelde de middelen beschikbaar om een priester aan te stellen die belast zou worden met het lezen van dagelijkse missen en van gebeden en missen voor het zielenheil van de hertogin en van iedereen die het gasthuis ondersteunde. De benoeming van die priester gebeurde door het stadsbestuur van Geldern, zodat ook na Maria's dood een vacante positie vervuld zou worden.

Pelgrimsinsigne met de Drie Koningen, van wie sinds de 12de eeuw relieken worden bewaard in de Keulse Dom, 1395-1405

Niet alleen stichtingsacten, oorkonden en brieven bieden zicht op de talrijke instellingen in het netwerk van liefdadigheid, filantropie en de zorg voor de gedachtenis. Ook de rekeningen van vrijwel alle rentmeesters bieden een divers en kleurrijk beeld van hertog en hertogin als weldoeners.

In 1418 ontvingen de Dominicanen te Nijmegen een vaatje haring, net als de 'bruederen van sente Agathen by Middeler'. Het gaat hier om de Kruissheren uit het klooster Sint-Aegten dat heden ten dage, 600 jaar later, nog altijd bestaat. Op en nabij de Veluwe ontvingen verschillende priesters graan: de paep van Velp, de paep van Elspeet, die van Wijchmond en van Beekbergen. Ook 'enen vicarijs tot Deventer', buiten het hertogdom woonachtig, ontvangt graan van de Korenmeester van de Veluwe. De waldgraaf betaalt uit in stookhout. Wendelken de begijn ontvangt takken, net als die *clusenarster* in Grave. Ook broeder Eihart *enen teminario* [=bedelmonnik], een *clusenarster* te Nijmegen op het Sint Anthonis Kerchof en de begijnen *upten bergh tot Nymegen*, (de Hesselenberg) ontvingen stookhout, allemaal op bevel van de hertogin.

100

Wie deze opsomming overziet, en zich daarbij bedenkt dat deze enkel betrekking heeft op het hertogdom Gelre, ziet hoe groot de spreiding is. Groepen en individuen, kloosters en kluizenaars, van Hattem in het noorden tot Montfort in het zuiden. Overal in het hertogdom bouwden Maria en Reinald een geestelijk netwerk, een verdedigingslinie om het heil af te smeken en het kwaad buiten de deur te houden. Ook tal van opdrachten om sieraden, gewaden en schilderijen te maken, vaak om kerken en kapellen te verfraaien, staan hiermee in verband.

Graag zou je kunnen vaststellen of Reinald en Maria zich onderscheidden op het gebied van liefdadigheid en de zorg om de gedachtenis. Je zou moeten uitrekenen hoe de uitgaven aan *charitas* zich verhouden tot die aan wijn of speelgeld, en hoe dit aan andere hoven is. Een dergelijke vergelijking is niet te maken. Hooguit kunnen we vaststellen dat de uitgaven talrijk en divers zijn. Ze wisten dat het eeuwige heil verdiend moest worden, met gebed en met goede gaven.

Petrus van Merode

Hoe politiek en devotie met elkaar verweven kunnen raken, is te zien in de jaren 1409-1411. Reinald ging frequent naar Dieren om te bidden tot het Heilig Bloed, een relik dat in het Huis van de Duitse Orde bewaard werd.

Verschillende keren hield hij juist daar ontmoetingen met bisschoppen en buitenlandse vorsten. Die ontmoetingen, vaak geheim van karakter, en zijn bedevaarten kunnen gezien worden tegen de achtergrond van de actuele politieke en militaire spanningen. De Arkelse oorlogen, een jarenlange reeks confrontaties tussen Holland en Gelre over het bezit van het Land van Arkel, waren weer opgelaaid. Het huwelijk van Jan van Egmond, een neef van Reinald, en Maria van Arkel, hofdame van Maria van Gelre, op 24 juni 1409 heeft de verhoudingen tussen Holland en Gelre op scherp gezet. Het ging hierbij niet alleen om het bezit van een relatief klein stukje land, maar tevens over de opvolging in Gelre en daarmee over Europese machtsverhoudingen.

In de koortsachtige diplomatie die plaatsvond, was behoefte aan extra menskracht en expertise. Bodes, kopiisten en secretarissen hadden hun handen vol aan het intensieve briefverkeer en het organiseren van bijeenkomsten. Op dat moment dook in de hertogelijke entourage een oude bekende op: Petrus van Merode, priester en kanunnik te Keulen. Reinald en Maria kenden hem uit de tijd rond hun huwelijk en de jaren daarvoor. Petrus, die geboren is rond 1370, was in 1400 en 1401 secretaris van hertog Willem. Op 2 en 3 juni stelde hij de oorkonden op waarin Willem en Reinald verklaarden leenhulde te doen aan koning Karel VI van Frankrijk en aan Louis d'Orléans. In 1405 trad 'maistre Pierre de Merode' op als secretaris van Louis d'Orléans en als tolk in de onderhandelingen tussen het Franse hof en Rijnlandse edelen.

Zijn talenkennis en internationale ervaring, vormden de aanleiding om juist een beroep op hem te doen in de jaren van spanningen die speelden rond de Arkelse oorlogen met Holland. Tussen 1409 en 1411 ontving hij zeer regelmatig betalingen voor zijn werk als 'mjns

lieve here clerck' of 'mjns gnedigen heren Secretarius'. Hij ontmoette de hertog verschillende keren en verbleef vaak enkele dagen in het gezelschap van belangrijke raadslieden. Zijn werkzaamheden betroffen niet alleen het opstellen van brieven en documenten, maar ook het bezorgen daarvan, waarbij hij vooral de reizen buiten het hertogdom voor zijn rekening nam. In februari 1409 bezocht hij Den Bosch, een paar weken later reisde hij samen met hofmeester Udo die Bose naar Leuven om er de hertog van Brabant te spreken. Op 12 oktober 1410 vertrok 'Petrus mjns gnedige heere Secretarius' uit Grunsfoort om aan de koning van Frankrijk en aan de hertog van Orléans berichten over te brengen. Petrus was geen secretaris voor het doorsnee werk.

De belangrijke rol voor Petrus in de contacten met Frankrijk, maken het aannemelijk dat hij ook nu het pad van Maria kruiste. Eerder leerden ze elkaar kennen toen hij als tolk optrad aan het hof van Louis d'Orléans in de maanden waarin onderhandeld werd over het huwelijkscontract. Maria wist toen dat ze naar het noorden zou vertrekken. Wellicht heeft ze van Petrus haar eerste lessen ontvangen in de voor haar nieuwe taal van Gulik en Gelre.

Petrus toonde zijn taalvaardigheid niet alleen als tolk, maar ook als vertaler van het Franse allegorische gedicht *Le pélerinage de vie humaine*. Deze tekst over inkeer, was de geestelijke tegenhanger van de *Roman de la Rose*. Hij vertaalde deze tekst in het Duits als *Pilgerfahrt des träumenden Mönchs*. In het voorwoord maakt de vertaler zich bekend als de priester Petrus: 'Dyt boich halt in der hilger stat / zo Coelne uys welsche in duytsch gesat / eyn simpel priester, Petrus genant', en verderop noemt hij zijn volledige naam: Peter van Meroede. Opvallend genoeg toont ook deze vertaling een connectie met Maria. De specifieke Franse tekst die Petrus vertaalde, moet hij hebben leren kennen via de familie van Harcourt. De Keulse onderzoekers Ursula Peters en Sabine Lange-Maurière vermoeden dat Maria hier de schakel vormde. Ze kende zijn taalvaardigheid in het Frans en in de taal van de Nederrijn en kan hem de tekst hebben bezorgd. Petrus voltooide zijn vertaling in 1430. Maria heeft het eindresultaat niet kunnen lezen.

Petrus van Merode heeft nog een andere connectie met hertog en hertogin. Hij had goede relaties met het klooster Schwarzenbroich, min of meer het huisklooster van het hoogadelijke geslacht van Merode. Petrus kan weleens een beslissende rol hebben gespeeld bij een grote schenking aan het klooster door Reinald en Maria en bij de brief waarin prior en convent hun grote

101

dank uitdrukken. In 1406, toen Reinald en Maria de brief ontvingen van prior en convent van Schwarzenbroich, was Petrus kanunnik van Sint-Severinus te Keulen, maar tot 1403 was hij pastoor te Merzenich, een dorp nabij Düren en gelegen op ruim 40 kilometer van Schwarzenbroich.

De relatie van de hertog met zijn secretaris moet jarenlang stand hebben gehouden, ook wanneer Reinald geen beroep op hem deed. Petrus was zijn

heer dankbaar voor de giften en wellicht ook voor het dienstverband. Jaren later, in 1448, dus 25 jaar na de dood van de hertog, kwam deze bijzondere band tot uitdrukking in een schenking voor de gedachtenis van Reinald. Petrus doneerde 50 gulden aan het Keulse Fraterhuis Weidenbach: 'Item dominus Petrus de Meroede exposuit pro memoria Rynaldi ducis Gelriensis quinquaginta florenos'. Of hij ook heeft bijgedragen aan de nagedachtenis van Maria is onbekend.

Fragment van een 14de-eeuwse tegelvloer uit de kerk van Heukelum, gelegen in het land van Arkel

Kinderloosheid als politieke kwestie

Maria moest een kind baren. Haar huwelijk met Reinald was bedoeld om de voortzetting van de dynastie te verzekeren. In de huwelijksvereenkomst

is dat ook vastgelegd. De betaling van de enorme bruidsschat van 30.000 oude schilden is verbonden met die plicht, die vanuit ons huidige perspectief nogal verneiderend is voor Maria. Maar de tijden waren anders: iedere getrouwde vrouw wist dat van haar verwacht werd dat ze voor nageslacht zou zorgen. Deze plicht is in de officiële documenten consequent beschreven in het licht van de dynastieke belangen en vanuit het perspectief van de hertog: hij moest een wettige erfgenaam voortbrengen.

Maria moet in de eerste jaren van het huwelijk het sterke besef hebben gehad dat ze een kind moest krijgen. Het is verleidelijk om aanwijzingen te zoeken die daarmee in verband staan in wat we weten over die eerste huwelijksjaren. Hangen de vroege bedevaarten naar Renkum ermee samen? Was het daarom dat Maria en Reinald vooral vanaf 1407 frequent enkele dagen samen doorbrachten? Het is louter speculatie: we hebben geen concrete aanwijzingen. Ook het leven van hertog en hertogin kende aspecten die niet meteen in de publieke sfeer doordrongen. Toch werd al in 1409 publiekelijk gerefereerd aan het uitblijven van de verhoopte wettige erfgenaam, nota bene door Reinald zelf in een zeer uitvoerige oorkonde, gedateerd op 24 juni 1409. De oorkonde handelt over de verlenging van het bestand tussen Holland en Gelre, die met elkaar in een voortdurende staat van oorlog waren over het land van Arkel. De hertog schrijft daarin dat zelfs al zou hij onverhoopt sterven zonder wettige erfgenaam ('oft geveiele, dat niet geschien en moete, dat wi hertoge Reynald van Gelre bynnen der tijt dis tegenwordigen vreden aflivich wurden sonder wittige geboerde van onsen lijve achter te laeten') ook dan deze vrede nog twee maanden zou standhouden.

Granata dulcia: zoete granaatappels in een Frans handschrift, volgens 15de-eeuwse opvattingen goed voor de vruchtbaarheid

Waarom nam de hertog deze bepaling op in deze overeenkomst? De negentiende-eeuwse historicus Nijhoff veronderstelde dat er iets moet zijn voorgevallen waardoor algemeen bekend was dat Maria kinderloos zou blijven, maar daarvoor is geen enkele concrete aanwijzing. Wel wordt duidelijk dat Reinald zich zorgen maakte. Zou de hertog met roddels geconfronteerd zijn? Zou hij zelf, na vier jaar huwelijk, zijn gaan vermoeden dat er geen wettige erfgenaam zou worden geboren? Het zijn louter gissingen. Feit is wel dat die clause over het overlijden zonder erfgenaam, verre van gebruikelijk in dergelijke overeenkomsten, vanaf nu regelmatig opdook. Johann van Loen, die in 1410 een verbond sloot met Reinald, nam de clause op dat het verbond niet meer geldig was 'oft also geveiele dat unse lieve genedige here der Hertzouge sonder eijnche witzliche geboert van ijme geschaffen ind achtergelaissen aflivich wurde', ofwel: als de hertog zonder wettige erfgenaam zou sterven.

Vanaf ongeveer 1410 was de kinderloosheid van Reinald en Maria een politiek feit. Bijna niemand leek nog rekening te houden met de geboorte van een opvolger. Behalve Maria zelf, wellicht. Op maandag 5 mei 1410 werd de bode Herman naar Utrecht gestuurd om 'appele van garnaten' te halen 'die mijn gnedige vrouwe hebben soude'. Bovendien werd er iemand naar Kampen gestuurd

om de granaatappels te laten konfijten ('sukeren') bij de apotheek. Hoewel er een apotheek in Arnheim was, waar Maria vaak een beroep op deed, was dit iets dat kennelijk alleen in Kampen mogelijk was. Had de apotheek daar een bijzondere reputatie? Of mocht men in Arnheim niet van deze opdracht weten? Het middeleeuwse dieetboek *Tacuinum Sanitatis*, dat oorspronkelijk in de elfde eeuw werd geschreven door Ibn Butlan, een medicus in Bagdad, weet dat de *Granata dulcia*, de zoete granaatappel, helpt tegen de hoest en bevorderlijk is voor de geslachtsgemeenschap. Suiker had een vergelijkbaar effect, en kon de werking van de granaatappel dus alleen maar versterken. Handschriften met deze tekst waren volop bekend in Noord-Italië omstreeks 1400. Kort daarna raakte de tekst ook ten noorden van de Alpen verspreid. De bestelling in Utrecht is een van die schaarse en indirecte aanwijzingen dat de inmiddels dertigjarige Maria nog hoopte zwanger te worden.

Het gebedenboek van Maria, en in de eerste plaats de bladvullende miniatuur die haar ten voeten uit toont (zie p. 132), is in het verleden meer dan eens in verband gebracht met de kinderwens van de hertogin. Daarbij werd gewezen op de gelijkensissen tussen deze miniatuur en de annunciatie, de boodschap die de engel aan Maria bracht dat zij een kind zou krijgen. De hertogin staat in een besloten hof, engelen omringen haar, en God zendt haar de heilige Geest. Maar inmiddels is duidelijk dat deze interpretatie geen hout snijdt. Miranda Bloem heeft overtuigend beargumenteerd dat deze miniatuur uitdrukking is van de wens een vroom en goed leven te lijden, geïnspireerd door de gaven van de heilige Geest. De linkerengel draagt een banderol met de tekst 'O milde Marie' waarmee de hertogin wordt aangespoord tot het doen van goede daden. De engel rechts van haar wijst naar het boek dat ze in haar handen heeft: een aansporing tot gebed en meditatie. In de miniatuur kunnen we dus geen specifieke aanwijzing zien voor een ultieme poging

Gods genade af te smeken om zwanger te worden. Maar hoe zit dat met het gebedenboek als geheel? Ook dat is wel gezien als een soort votiefgave om zwangerschap af te smeken. In *Holy Motherhood. Gender, dynasty and visual culture in the later Middle Ages* gaat Elizabeth L'Estrange in op de manier waarop moederschap en het krijgen van kinderen verbeeld wordt in gebeden- en getijdenboeken. Daarbij heeft ze volop aandacht voor de gebeden en devoties die samenhangen met kinderwens en zwangerschap: tot welke heiligen wordt gebeden, welke bezweringen worden uitgesproken? Hoe gaan adellijke vrouwen om met hun wens en opdracht om kinderen te baren, de dynastie in stand te houden, maar ook de angsten die daarmee samenhangen? Wie het gebedenboek van Maria doormeemt met het werk van L'Estrange in gedachten, ziet dat het thema van de 'Holy Motherhood' er zo goed als afwezig is: heiligen tot wie ze zou moeten bidden voor een goede zwangerschap spelen nauwelijks een rol, specifieke gebeden om zwanger te worden of de ongeboren vrucht te beschermen komen niet voor. Bezweringen en zegenspreuken die je op een amulet zou moeten noteren, staan in het getijdenboek van vrijwel iedere dame van stand. Schrijf deze woorden op een strookje perkament, bevestig het aan een gordel om je buik, en je kind zal veilig geboren worden, is een van die populaire heilafsmekende teksten. In Maria's boek zijn ze geheel afwezig.

Moederschap moet ook voor Maria van Gelre een belangrijk thema zijn geweest. Ze wist dat het haar rol was de dynastie voort te zetten. Maar haar gebedenboek was in elk geval niet opgezet als ultieme poging om dat moederschap toch te verkrijgen. Wie het boek goed bestudeert ziet dat het getuigt van grote religieuze ambitie. Of die ambitie haar kinderwens moest verdringen, of juist blij gaf van een zelfverzekerde aanvaarding van haar lot is een niet te beantwoorden vraag.

Onze lieve Vrouw van Renkum

De legende wil dat dit beeld in het jaar 1380 op miraculeuze wijze uit de hemel was neergedaald in de kapel van Renkum. Het bescheiden kapelletje

groeide in die jaren uit tot een pelgrimsoord. Het was van grote betekenis voor hertog Willem I van Gelre en Gulik, mede door de centrale ligging. In 1397 schonk hij het Mariabeeld een kostbare mantel. Ook stichtte hij twee vicariën in de kapel. Om zijn nieuwe bondgenoot te paaien zond de Franse koning Karel VI in 1401, vlak na onderhandelingen met de hertog, twee belangrijke relieken naar de kapel: een splinter van het Heilig Kruis en een fragment van Christus' doornenkroon. Ze werden in een monstervormige reliekhouders bewaard.

In 1405 stichtte Reinald IV, Willems broer en opvolger, een klooster op de plaats van de kapel. Aan de nonnen werd opgedragen de devotie tot het Mariabeeld te bevorderen. Maria van Gelre gaf het goede voorbeeld en ondernam meerdere bedevaarten naar Renkum.

Het beeld komt voort uit een lange traditie van tronende Maria's die zijn oorsprong vindt in de Byzantijnse iconoschilderkunst. De uitvoering houdt het midden tussen de gewichtige uitbeeldingen van Maria als *Sedes Sapientiae* (Zetel der Wijsheid) uit de Romaanse tijd en de meer menselijke Mariabeelden uit de Laat-Gotiek. Hoewel moeder en zoon nog star voor zich uitstaren, is hun blik ten opzichte van de vroegere beelden ontdooid en wordt er al wat meer nadruk op hun onderlinge relatie gelegd door het kind speels naar Maria's sluiert te laten grijpen.

De manier waarop het Christuskind staand op Maria's linker knie is gepositioneerd gaat terug op dertiende-eeuwse voorbeelden uit Noordoost-Frankrijk en Keulen. In laatstgenoemde stad werd dit staande type in de veertiende eeuw zelfs de nieuwe standaard. Zowel de algehele compositie als Maria's ietwat gedrongen proporties komen het beste overeen met twee tronende Maria's in Kleef en Rees, Nederrijnse werken uit het midden van de veertiende eeuw. Maria's hoofd, met haar edele, gelijkmatige trekken, wijkt hier echter van af en hangt eerder samen met voorbeelden uit de Maasreek, waar de Christuskindjes ook weleens staand werden uitgebeeld. Hieruit blijkt maar weer dat de beeldende kunst van het Rijn- en Maasgebied in de veertiende eeuw dusdanig nauw met elkaar vervlochten was, dat pogingen om werken in een van deze regio's thuis te brengen hachelijk kunnen zijn.

Tijdens de Reformatie werd het Mariabeeld omstreeks 1575 door de Renkumse nonnen in veiligheid gebracht. Tien jaar later werd het klooster verwoest. Na meer dan 350 jaar en vele omzwervingen keerde 't *mirakuleus beeldeken* in 1928 weer terug naar Renkum, waar het een plek kreeg in de plaatselijke katholieke kerk. Daar kwam opnieuw een bedevaart op gang, die tot op de dag van vandaag voortduurt.

[Biekie van der Mark]

Nederrijngebied of Maasland
Omstreeks 1350; omstreeks 1928 (kronen, collier en
leliestaf)

Eikenhout met polychromie (beeld); zilver (kronen,
collier en leliestaf)
hē 60 cm

Literatuur (selectie): H.F. van Heussen, met aantekeningen van Hendrik van Rijn, *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche bisdom etc.*, deel III (Leiden 1719), p. 136; A.E. Rientjes, 'Onze Lieve Vrouw van Renkum, de tronende Madonna in de tweede helft der XIVe eeuw', *Het Gildeboek XI* (1928), p. 149-153; J. Kronenburg, H. Herkuleijns e.a., *Onze Lieve Vrouw van Renkum. Het herstel van een oude devotie* (Renkum 1928); D.P.R.A. Bouvy, *Middeleeuwse Beeldhouwkunst in de noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1947); Jacques Tersteeg, 'Enkele hoofdzakken uit de geschiedenis van het oude kerspel Renkum', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 68 (1974), p. 1-25; Jacques Tersteeg, 'Vijftig jaar Renkumse kloostergeschiedenis in Wageningen circa 1596-1635', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 81 (1990), p. 51-73; Peter Jan Magry en Charles Caspers, *Bedevaartsplaatsen in Nederland. Deel I: Noord- en Midden-Nederland* (Amsterdam/Hilversum 1997), p. 657-666; Harry Tummers, 'Beeldhouwkunst in het hertogdom Gelre van circa 1380 tot 1430', in: Rob Dückers en Pieter Roelofs (red.), *De gebroeders Van Limburg. Nijmeegse meesters aan het Franse hof 1400-1416* (Nijmegen 2005), p. 55-63, cat. 25.

Tentoonstellingen: Utrecht 1905; *De gebroeders Van Limburg. Nijmeegse meesters aan het Franse hof 1400-1416* (Nijmegen, Museum Het Valkhof, 2005).

Collectie: Parochiekerk van O.L. Vrouw ten Hemelopneming, Renkum. Kapel van O.L. Vrouw, Renkum, vanaf ca. 1380; klooster van O.L. Vrouw, Renkum, vanaf ca. 1405; Arnhem, ca. 1575; 'het Convent', Wageningen, ca. 1596; Utrecht, ca. 1635; oude Walsteegkerk, Utrecht, vóór 1666; door pastoor Petrus van Ewijk geschonken aan Christoffel Verheem, Utrecht in 1850; geschonken aan diens nicht Maria van Blarckom-Koot, Utrecht in 1897; verkocht voor fl. 25 aan Gijsbertus Brom, Utrecht in 1897 of 1898, (via een tussenpersoon) verkocht aan Jan Bertram van Stolk, Huis ter Heide in 1905; door diens weduwe verkocht voor fl. 1600 (incl. parelcollier) aan de Parochiekerk van O.L. Vrouw ten Hemelopneming, Renkum in 1928; in veiligheid gebracht bij de familie Wolf, Stationsstraat, Ede in 1944; verplaatst naar de kelder van het Kröller-Müller Museum, Otterlo, ca. 1945; teruggekeerd naar de Parochiekerk van O.L. Vrouw ten Hemelopneming, Renkum in 1946

